

Hellenista szövegek és képek az Apokalipszisben

ABSZTRAKT

A Jelenések könyve erősen apokaliptikus irat, amelyben nemcsak a zsidó és korai keresztyén apokaliptikus látásmód érvényesül, hanem véleményünk szerint elég gazdag hellenisztikus világszemlélet is. Olykor, ill. helyenként szinte szó szerint identifikálni lehet a görög szövegek forrásait is. Ilyen kép- vagy szövegátfedés érzékelhető pl. a következő apokaliptikus szcenáriumokban: a mennyei Jeruzsálem urbanizációja (Jel 21,9–27), az utolsó ítélet fehér ítélőszéke (Jel 20,11–15), a sátán megbüntetése (Jel 20,1–3), a kellemes paradicsomi klíma (Jel 7,16–17), a sárkány/bestia/fenevad ábrázolása (Jel 12–17), a hét apokaliptikus gyülekezetnek szóló figyelmeztetések (pl. a sátán trónusa: Jel 2–3), stb. Ez a tény arra a feltételezésre készlet minket, hogy az apostoli egyház eszkatológiájának alkotásában a hellenista környezet mitikus teológiája is közrejátszhatott. Ennek mértékét és formáját igyekszik a szerző egyes példaelemzések segítségével konkrétan is kimutatni.

ABSTRACT

HELLENISTIC TEXTS AND PICTURES IN THE APOCALYPSE. The Book of Revelation is a strong apocalyptic writing, which presents not only the Jewish and early Christian apocalyptic perspective, but, in our opinion, also a rich Hellenistic world view. Sometimes it is possible to identify the sources of the Greek texts almost word for word. For example, one can feel such an overlay of pictures or texts in the following apocalyptic scenarios: The urbanization of the Heavenly Jerusalem (Rev 21:9–27), the Last Judgement's white judgement seat (Rev 20:11–15), Satan's punishment (Rev. 20:1–3), a pleasant paradisaic climate (Rev 7:16–17), depiction of the dragon/beast (Rev 12–17), the warnings addressed to the seven apocalyptic churches (e.g. Satan's throne – Rev 2–3), etc. This fact forces us to suppose that the formation of the eschatology of the Apostolic Church might have been influenced also by the mythical theology of the Hellenistic environment. The author tries to demonstrate the extent and form of that more specifically by analysing various examples.

Bevezetés

János a Jelenések könyvének látomásai és borzalmi megfogalmazásában nagyon sok olyan anyagot közöl, amely különböző forrásokra vezet vissza. Nyilvánvaló, hogy az egyik legerősebb vélemény szerint az Apokalipszis magyarázatának háttere az ószövetségi teológia világában keresendő. Sőt az egyes kutatók szerint úgy tűnik, hogy maga a könyv nem más, mint az ószövetségi apokaliptikus részeknek az őskeresztyén teológia által aktualizált és értelmezett kommentárja. Klaus Berger heidelbergi újszövetséges egyenesen azt állítja, hogy a Jelenések könyve a maga szerkezetében erősen Ezékiel próféta könyvére orientált, sőt szinte főleg a Jel 17–22 fejezetei Ezékiel könyvének amolyan „folytatolagos Midrása”-ként is értelmezhetők (als fortlaufender Midrasch).¹

¹ BERGER: Die Theologiegeschichte des Urchristentums, 622.

Ezekről és más Jel-fejezetekről én magam is² már mintegy 20 évvel ezelőtt próbáltam állítani,³ hogy Ezékiel mellett a Jelenések könyvében található reminiscenciákat más ószövetségi apokaliptikus prófétákra is, mint amilyen volt (vagy legalábbis könyvének egyes része) pl. Ézsaiás, Dániel, Jóél, Zakariás, Malakiás. De mondhatjuk azt is, hogy találhatóunk benne bizonyos anyagokat, metaforákat vagy kérügmaticus teológiai reflexiókat Mózes könyveiből is.

A kép azonban nem egyszerű, mert a behatóbb vizsgálat azt is kimutatja, hogy a Jelenések könyvének bizonyos párhuzamai több újszövetségi szerző írásaival is rokonjellegűek. Martin Karrer szerint (aki a legújabb EKK-kommentárt írja az Apokalipszishez, 3 kötetben) pl. rokon vonásokat lehet találni a Jelenések könyvének egyes témái és motívumai között Pál, Júdás levele, a Zsidókhoz írt levél és a szinoptikus anyagok között is.⁴ (Ezek vizsgálatára most nem térünk ki).

Tény azonban az is, hogy a Jelenések könyvében ezeken kívül több helyütt viszszaakad Homérosz, Hésziodosz, a görög-római mitológia vagy a korabeli apokaliptikus teológia is, ahogy erről a korabeli pszeudoepigráf iratok is tanúskodnak. Ez arra enged következtetni, hogy a jánosi Apokalipszisben elég gazdag hellenisztikus világszemlélet is megjelenik,⁵ aminek három vonulatát figyelhetjük meg.

1. Először is úgy, hogy olykor, ill. helyenként szinte szó szerint identifikálni lehet a görög szövegek forrásait. Sőt itt-ott bizonyos szövegazonosítás is elvégezhető.
2. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy helyenként a hellenista vagy jánosi szöveg szabadabb ugyan, de egyes apokaliptikus szcenáriumok rokon vonása jól érzékelhető.
3. Néhol viszont bizonyos hasonlóságok vagy analógiák a két eszkatológiai szemlélet között is előbukkannak.

Ez a tény arra kényszerít minket, hogy bátran feltételezzük: az apostoli egyház eszkatológiájának alkotásában a hellenista környezet mitikus teológiája is behatóan közrejátszhatott. Most ezeket a hellenista motívumokat próbáljuk legalább válogatás szintjén nyomon követni. Előadásom további részét két nagyobb blokkra osztom: 1. Először is bemutatom a hellenista és bibliai szövegeket három példa alapján, hogy lássuk, konkrétan hol és hogyan történhetett közvetlen ráhatás az Apokalipszis szövegére, ill. hogyan alakulhatott a biblikus kép alkotása a hellenista szöveg alapján. 2. Majd nagyobb ívben összefoglalom a vallástörténeti motívumokat, amelyek a Jelenések könyvében (is) előjönnek, amelyek lehetnek szövegrecipciónak, motívumrecipciónak, analógiai vagy hasonlósági utánpótlásnak, beleértve a pozitív és negatív szándékú bedolgozásnak valamilyen formái.

2 A Doktorok Kollégiumának, Sárospatakon 1998. augusztus 26-án tartott ülésén az „Apocalypsis Homeri” című előadásomban.

3 Vö. PERES: *Apocalypsis Homeri*, 63–149.

4 KARRER: *Johannesoffenbarung*, 65–70. Vö. KOESTER: *Revelation*, 80–85.

5 Ehhez vö. pl. BERGER–COLPE: *Vallástörténeti szöveggyűjtemény az Újszövetséghez*, 20kk.

1. Hellenisztikus példák a Jelenések könyvéből

Először is próbálunk most fényt deríteni arra, milyen módon jelentkeznek azok a hellenista szövegek pl. a Jelenések könyvében, amelyeknek tényleges többé-kevésbé szöveghű fedettségük van, vagy legalábbis bizonyos részletekben felfedezhetők kézenfekvő forrásuk alapján. Hellenista forrásul szolgálhat számunkra elsősorban a görög mitológia, főleg Homérosz és Hésziodosz közlésében, továbbá Pindarosz, Kallimakhosz költők, valamint Platón művei, emellett pedig a görög sírfeliratok is, amelyek jól mutatják, milyen módon érvényesültek a mitológiai motívumok és elemek a gyakorlati népi vallásosságban, ill. közgondolkodásban.

1.1. A kellemes paradicsomi klíma (Jel 7,16–17)

Mi sem természetesebb, mint hogy az emberek – így az ókori emberek is – kellemes életre vágytak. Ez a vágy azonban nemcsak a földi életre vonatkozott, hanem a posztmortális létre is. Ezért nem meglepő, hogy erre nézve találunk szép görög leírásokat a túlvilági élvezetes klímáról és a halottak boldog állapotáról, akik igen kellemes hús helyen gond, szenvedés és éhség nélkül töltik halál utáni életüket, a fényben úszó mennyei Olümposz közelében. Egy antik sírfelirat fehér márványon, amelyen egy Próté nevű nő boldog állapotáról vallanak hozzátartozói, ezt így tolmácsolja (saját fordításomban):

*Nem haltál meg, Próté, csak átmentél egy jobb helyre,
És laksz most a Boldogok Szigetén, körülvéve ünnepi fényrel.
Ott az Elíziumi Mezőkön sétálsz örömmel
A virágos mezőkön, minden gonosztól távol.
Nem gyötör téged a hideg tél, sem a nap hősége, és a betegség sem árt.
Nem szenvedsz az éhség vagy a szomjúság miatt,
nem vágysz vissza a (földi) emberi élet után:
élsz hiány nélkül, tiszta ragyogásban, közel az Olümposzi csúcshoz.⁶*

Az itt közölt kép valószínűleg Homérosztól származik, mert az *Odüsszeiában* ezt olvashatjuk (Devecseri Gábor fordításában):

*Szólt, s ezután elment a bagolysemű Pallasz Athéné,
szállt az Olümposzi csúcsra: az istenek el nem enyésző
székhelye az, mondják. Soha szél nem rázza, nem ázik
záporban, sose hull rá a hó, de a szép levegőég
felhőtlen, s futkároz rajta a tiszta verőfény:
ott mulatoznak a boldog olümposzi istenek egyre.⁷*

6 Vö. PERES: A Jelenések könyve, 150. PERES: Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie, 116; PEEK: Griechische Grabgedichte, n° 399 = PEEK: Griechische Versinschriften – Grabatexte (I), n° 1830; BECKBY: Anthologia Graeca VII, 591, Anm. 407; KAIBEL: Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta, n° 649; HOFFMANN: Die Toten in Christus. Eine religionsgeschichtliche und exegetische Untersuchung zur paulinischen Eschatologie, 55; vö. FOERST-CRATO: Ausblicke ins Paradies, 74.

7 HOMÉROSZ: Odüsszeia VI, 41–46. Devecseri Gábor fordítása. Vö. HÉSZIODOSZ: Munkák és napok (Werke, 167–173).

Ez a hellenisztikus kép szorosan kapcsolódik egy hasonlóan fogalmazott Apokalipszis-szöveghez, amely (Jel 7,14–17) szintén roppant kellemes posztmortális üdvállapotot ír le Isten és a Bárány trónja előtt, ekképpen:

*Ezek azok, akik a nagy nyomorúságból jöttek,
és megmosták ruhájukat, és megfehéřítették a Bárány vérében.⁸
Ezért vannak az Isten trónja előtt,
és szolgálnak neki éjjel és nappal az ő templomában,
és a trónon ülő velük lakik.
Nem éheznek és nem szomjaznak többé,
sem a nap heve, sem más hőség nem bántja őket,⁹
mert a Bárány, aki középen a trónnál van, legelteti őket,
elvezeti őket az élet vizének forrásaihoz,
és Isten letöröl szemükről minden könnyet.¹⁰*

Ezekben a leírásokban nagyon jól kidomborodik a paradicsomi klíma, a kellemes idő, a megpihenés Isten(ek)/Bárány társaságában, aki garantálja, hogy ezután nem lesz több szenvedés, sem sírás, sem fájdalom.

„Ez a paradicsomi helyzet, amely ismert már Homérosz költeményeiben is, és minden keleti paradicsom-leírásban szerepel, maximálisan optimális üdvállapotot ígér. Ehhez a pozitív képhez hozzátartozik az is, hogy a túlvilági életben a friss vízű források közelében (ἐπι ζωῆς πηγῶς ὑδάτων) lesznek. Ez fontos minden túlvilági üdvhely topográfiájához, mert az ókori képzet szerint a lelkek a halál után szomjaznak, mivel elveszítették a vér nedvességét, ezért fontos, hogy a friss vizek forrásainál legyenek, ahogy azt pl. az egyiptomi piramis-ábrázolásokból is tudjuk, vagy akár az ókeresztyén katakombákból.”¹¹

1.2. A sátán megbüntetése (Jel 20,1–3)

A Jelenések könyvének további hellenisztikus képe Isten ellenségére, azaz a *sátán megbüntetésére* vonatkozik, akit Isten nagy alvilági mélységbe taszít, és bezárva tart a mélyben, pecsétet tett a kijáratra, hogy ne jöhessen ki onnan, csak ha Isten engedi.

Ettől a képzettől talán egyenes út vezet az egyik görög mítoszhoz, mely szerint a lázadó Tüphónt Zeusz megkötözte, az alvilágba hajította, és ott – hogy a Tartaroszból ne jöhessen ki – az Etna tűzhányót dobta rá. Ezt a jelenséget Hésziodosz leírásában ekképpen olvashatjuk:¹²

*Összeszedett Zeusz minden erőt s öltötte magára
fegyvereit, villámot, dörgést, s mennykövet, izzót,*

8 Vö. Dán 12,1; Mt 24,21; Mk 13,19.

9 Vö. Ézs 49,10.

10 Vö. Zsolt 23,1–2; Ézs 25,8; 49,10; Ez 34,23.

11 PERES: A Jelenések könyve, 150.

12 Vö. HÉSZIODOSZ: Theogonia, 853–868. Vö. PERES: A Jelenések könyve, 311.

*és az Olümposzról lenn termett és odasújtott,
és valahány feje volt csak, felperzselte, a szörnynek.
Így fékezte meg és szijostorral fenyítette,
ez meggörbedt és lezuhant, és Gaia nyögött fel.
Tűz tört fel mennykő- sújtotta királyi tagokból
ott ahol elnyúlt, erdős Etna alá letaszítva,
nagy darabon meggyulladt tőle a föld, ez az óriás,
gőzölgött és olvadozott is, akárcsak az ón...
– Őt meg a Tartaroszig hajította le Zeusz, a haragvó.*

Ez a radikális eljárás az ellenséggel szemben, amit a mostani hellenisztikus szövegben olvastunk, a Jelenések könyvében is előbukkan, amikor Isten a sátánt mint az ősrégi ellenséget és az emberek megrontóját megkötözi, az alvilágba taszítja, és ott pecséttel lezárja. A hellenista keresztyén látnok (Jel 20,1–3) ezt az Apokalipszis-epizódot ekképpen írja le:

*És láttam, hogy egy angyal leszállt a mennyből,
az alvilág kulcsa volt nála, és egy nagy lánc a kezében.
Megragadta a sárkányt, az ősi kígyót, aki az ördög és a Sátán,
és megkötözte ezer esztendőre,¹³
levetette az alvilágba, bezárta, és pecsétet tett rá,
hogy meg ne tévessze többé a népeket,
amíg el nem telik az ezer esztendő:
azután el kell oldoztatnia majd egy kis időre.*

A szövegek összehasonlításából kiderül, hogy komoly egyezések vannak a tényleges szövegben, de főleg a scenáriumban. A történet kerete is tehát egyértelmű rokon vonásokat takar: küzdelem az ellenséggel, letaszítás, alvilág, megkötözés, lepecsételés. Természetesen ebbe belekeverednek még más apró (mitológiai vagy zsidó apokaliptikus) motívumok is, de a lényeg így is világos.

1.3. A halál és az alvilág kulcsai (Jel 1,18)

Még egy érdekes motívumra figyelhetünk a hellenista példák sorozatában, ez pedig a halál és az alvilág kulcsai. Csak természetes, hogy a Jelenések könyve a halál és a hódész kulcsait Jézus kezében látja.¹⁴ A bibliai szöveg (Jel 1,18) ezt így mondja el:

*Amikor megláttam, lába elé estem, mint egy halott,
ő rám tette jobbját, és így szólt: Ne félj! Én vagyok az első és az utolsó,¹⁵
és az élő: halott voltam, de íme, élek örökkön-örökké,
és nálam vannak a halál és a pokol kulcsai.*

¹³ Vö. IMÓZ 3,1.

¹⁴ Vö. NAGY: A halál és a pokol kulcsai, 123–132.

¹⁵ Vö. ÉZS 44,6; 48,12; Jel 2,8; 22,13.

„Ezt az Apokalipszisben szereplő képet – az alvilági kulcsok hatalmát (κλεις)¹⁶ – jól ismeri a görög mitológia is. Az ókorban a halál (*Thanatosz* [θάνατος]) és a pokol-hádész (*Hádész*) (ᾍδης) perszifikált alakok voltak, és a görög mitológia is ismeri őket. Némely kutatók szerint¹⁷ kérdés, hogy itt kell-e konkrétan az istenséget keresni, vagy csak a halotti territóriumot, vagy mind a kettőt.¹⁸ Tény azonban, hogy éppen annak említése, hogy Jézusnál vannak a halál és pokol kulcsai, automatikusan azt sugallja, hogy itt a mennyei Krisztusnak hatalom adatott az olyan szférák és hatalmak/isten(ség)ek fölött, amelyek éppen a görög mítoszvilágból ismeretesek. A görög mitológiában az istenek egymás között hadakoztak azért, hogy megszerezzék a halál birodalmának kapujától (πύλη) a kulcsot. Így a görögöknél az alvilág kulcsai olyan istenek kezében vannak, akik az alvilággal szorosan összefüggnek, mint pl. Hádész és Perszephoné,¹⁹ ill. Aiakosz,²⁰ stb. A kulcsok megszerzése egyúttal az alvilág és az élet-halál felett való uralmat is jelentette.²¹ Ha Krisztus a halál és az alvilág ura – mert János szerint nála vannak az illetékes kulcsok –, akkor neki hozzáférése van a halottakhoz is, tehát nemcsak ő tud lemenni oda,²² hanem fel is hozhatja azokat, akiket előhív, főleg az utolsó napon a végítélet alkalmával.”²³

A példák sorát szinte vég nélkül lehetne – kisebb vagy nagyobb szcenáriumokban – szaporítani. Talán az is elég, hogy itt csak névleg utalunk további néhány motívumra, amilyen pl.: a mennyei Jeruzsálem urbanizációja (Jel 21,9–27), az utolsó ítélet fehér ítélőszéke (Jel 20,11–15), a sárkány/bestia/fenevad ábrázolása (Jel 12–17), a hét apokaliptikus gyülekezetnek szóló figyelmeztetések (pl. a sátán trónusa: Jel 2–3) stb.

2. Az eszkatológiai sémák az ókori és bibliai vallástörténetben

Áttekintve a kiválasztott eszkatológiai témákat és azok különböző vonatkozásait, arra a megállapításra juthatunk, hogy az eszkatológiai látásmód az ókori vallástörténetben bizonyos értelemben nép-, vallás- és korfüggő volt, mégis bizonyos

16 Az ókorban a „kulcsok hatalma” sok mindenre kiterjedt. A Jelenések könyvében pl. Isten két tanújának (μάρτυρες) megvolt a hatalma (ἐξουσία) arra, hogy az apokaliptikus végidőben bezárják (κλειώ) az eget, és ne essék az eső (Jel 11,6), vagy más csapásokat eszközöljenek.

17 Vö. pl. HOLTZ: Die Offenbarung des Johannes, 31.

18 Vö. LOHMEYER: Die Offenbarung des Johannes, 19.

19 Hádész és Perszephoné házaspár, akik az alvilágban uralkodnak. Érthető, hogy a mitológiában náluk vannak az alvilági birodalmuk kulcsai: vö. Homérosz, *Il.*, 8, 367. Pauszaniász, *Görögország leírása*, V, 20,3. Néha maga az alvilág és annak kulcsai azért vannak összefüggésben, mert az ókori görögök magát az alvilági teret, ahova az istenek elviszik a halottakat, olykor alvilági „palotának” vagy rezidenciának (βασιλειον Ἀΐδαο), Hádész házának vagy városának (Ἄϊδαο πόλις), ill. Perszephoné kamrájának (θάλαμος Φερσεφόνης) is nevezik: PERES: Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie, 42–45.

20 Aiakosz a görögöknél alvilági bírónak számított, akinek társa volt Minósz és Rhadamanthüsz. Ők döntöttek a hozzájuk érkező lelkek posztmortális sorsáról, amikor a bírói asztalnál megvizsgálták a lelkeket (vö. az erre a képzetre való reflexiót a Jel 20,11–14-ben). Az alvilági hatalomhoz hozzátartozott még Kerberosz, a szörnykutyta, aki őrizte a hádész kapuit. Vö. PERES: Kerberosz, 75–92.

21 JEREMIAS: κλεις, 745.

22 Vö. Mt 16,18; 1Pt 3,19; 4,5–6; Jel 20,11–15.

23 Vö. PERES: A Jelenések könyve, 42–43.

mértékű kölcsönösség és hasonlóság jellemző erre a korszakra. Láthattuk, hogy ennek különböző vetületei²⁴ vannak, és csak sejthetjük, hogy sokkal több,²⁵ mint amennyit jelen tanulmányunkban felmutathattunk. Most megpróbáljuk bizonyos összegzés gyanánt átfogni és kiértékelni az eszkatológiai motívumokat, ill. azokat a sémákat, amelyek az ókori vallástörténetben felfedezhetők és definiálhatók. Kutatásunk itt is több témára, ill. területre bonthatja le az érintett kérdéseket.

2.1. Eszkatológiai sémák nyelvi körvonalazása

Talán az első hasonlóság és kölcsönhatás az ókori eszkatológiák kutatásában nyelvi és terminológiai meghatározásokra vonatkozik. Megállapítható, hogy bizonyos kultikus gyakorlatok, amelyek összefüggtek az eszkatologikus hittel, egyformán vagy hasonlóképpen fejezik ki a posztmortális valóságokat, pl. a görögöknél és a keresztyén eszkatológiában. Ugyanúgy az eszkatológiai folyamatok, sőt egyes lokalitások vagy lények és személyek hasonló elnevezésűek mindkét teológiai térben, és ez eszkatológiai tárgyakra, eszközökre, időkre és közösségekre is vonatkoztatható. Az eszkatológiai sémák tehát terminológiai rokonságot igazolnak, és egyazon irányba mutatnak: a halálra, a síron túlra, a boldog lét várására és a „halhatatlanság” elérésére. Érinthetik a világi katasztrófákat is, de itt a keresztyén teológia sokkal radikálisabb és bátrabb.

2.2. Promortális és proeszkatologikus gyakorlatok

A halál maró valósága arra készítette az ókori embereket, hogy fájdalmas élményeiket maximálisan enyhítsék, ez pedig arra is készítette a halandókat, hogy a halál utáni életről minél pozitívabb képzeteket alkossanak, tehát hogy az örökkévalóságot minél kedvezőbben és élvezhetően töltsék. Ugyanakkor ráéreztek arra, hogy ezt a posztmortális „jólétet” nemcsak a sírfelirat szövegében kell vallani, hanem valamit tenni is kell érte – mégpedig már a földi életben. Ezért képzeikben és gyakorlatukban előtérbe kerül *számtalan praktika*, beavatás vagy akár etikai törekvés arra, hogy a síron túli életet valóban pozitív sorsként élhessék meg. Itt hasonlóságok fedezhetők fel (vagy akár imitált és átvett gyakorlatok is), amilyen lehetett pl. a keresztség a halottakért, az úrvacsora, a kultikus étkezés, az imádság általi koncentráció, a víziók keresése, és számtalan „imádság” a halál utáni élet titkainak megismeréséért és a pozitív transzcendens helyre való bejutásért. Erre szolgáltak a promortális és proeszkatologikus gyakorlatok, amelyek végső soron az eszkatológiai élet pozitív megoldására törekedtek.

²⁴ PERES: Az ókori egyház eszkatológiai vetületei, 231–233.

²⁵ Vö. PERES: Pillantások a végidőkbe.

2.3. Az eszkatológiai jelek és hasonlatok

Egymáshoz közel állónak kell látnunk az eszkatológiai *jeleket és hasonlatokat*, amelyek az ókori vallástörténetben minden oldalon egyformán jelentkeznek. A jeleknek az volt a küldetésük, hogy érzékelhetővé tegyék a halál közelségét, ill. szignalizálják, hogy mit lehet vagy nem lehet remélni a hádészbe leszállóknak, ill. a hátramaradt gyászolóknak. Az eszkatológiai hasonlatok és szimbólumok pedig segítséget nyújthattak abban, amit absztrakt emberi nyelvezettel nem lehet kifejezni, ezért a szimbólumok és a metaforák olyan eszközök voltak, amelyek sokszínűen beszéltek arról, amit a halál és síron túli világ takart, s amiről leginkább a mitológiai szövegek, ill. mitikus történetek adtak információt. Ezek a képek és metaforák azonban dekódolásra vártak, amivel egyformán küszködött a vallástörténet minden ókori részese. Egyik korábbi tanulmányomban példa gyanánt felmutattam 10 olyan hasonlatot vagy metaforát, amelyek jól mutatták az eszkatológiai sémák szimbolikus fogalmazását, és annak értelmezését is. Kimutattuk azt is, hogy a hasonlatok és szimbólumok sokaságában látni kell az eszkatológiai képzeletvilág gazdagságát, ami olykor csupán poétikus és élményszerű magyarázat akart lenni egy titokzatos jelenségre.²⁶ Ez azonban nem jelentette okvetlenül azt is, hogy a hasonlatok és metaforák mögött tényleg azok által hirdetett és szó szerint értelmezett valóság állna. Tény azonban, hogy a halál által sújtott emberek könnyebben nyertek vigasztalást a szép hasonlatok és metaforák képeiből. És ez nemcsak az ókori görögökre vagy zsidókra volt jellemző, hanem a keresztyénekre is. Ugyanakkor láttuk, hogy a hasonlatok és metaforák dekódolása után okvetlenül leszűkült a képzeletvilág a legbelsőbb és legegyszerűbb valóságra: *Krisztussal lenni örökké*. A pozitív görög eszkatológia is, a Krisztus utáni 2. század óta, szintén erőteljesen arra irányult, hogy keresse az istenekkel való közösséget, az Olümposzra való feljutást, sőt nem egy esetben a megistenülést is. A zsidó eszkatológia ezzel szemben korábban tartózkodóbb volt – a monoteizmusnak köszönhetően –, de az 1. század óta keletkezett zsidó apokaliptikus iratok már nem tartották lehetetlennek a feljutást a mennyei szférákba, ahol a 10 ég rendszere valamelyikébe szívesen lokalizálták magukat.

2.4. Az eszkatológiai folyamatok

Az *eszkatológiai folyamatok* is olyan kategóriája az ókori vallástörténetnek, amelyben szintén számtalan hasonlóságot és analógiát találhatunk. Ez érthető is, hiszen olyan jelenségekről van szó, amelyek egyformán sújtották a görögöket, a zsidókat és a keresztyéneket is. Maga a meghalás és a halál folyamata, az eltemetés, a gyászolás különböző gyakorlatai az adott antik kultúrában hasonló jeleket mutatnak, talán csak a folyamatok intenzitásában lehetett különbség. Eszkatológiai szempontból ide kell sorolni a halált mint az álmodást vagy alvást, az éterbe vagy az égbe való felszállást, a lélek mennyei utazását, az elragadtatást, a halál utáni ítéletet,

²⁶ Vö. PERES–NÉMETH: Az ókori keresztyén világ (IV.) – Az újszövetségi eszkatológia szimbólumvilága.

a boldoglét élvezetét vagy éppen a kárhozati szenvedést. Ezekben a folyamatokban okvetlenül azonosságokat és hasonlóságokat kell látnunk, bár specifikumaik is észlelhetők.

2.5. Eszkatológiai lokalitások

Az ókori ember a halált legtöbbször bizonyos *lokalitásokkal* kötötte össze. Ezeket a lokalitásokat oszthatjuk pozitív és negatív helyekre, miközben bizonyos neutrális teret is láthatunk benne (pl. a sír). A pozitív eszkatológiai lokalitások, amelyek kölcsönösséget mutatnak különböző ókori vallási rendszerekben és eszkatológiában, a következők lehetnek: mennyei szférák, paradicsom, Isten országa, mennyei város, mennyei üvegtenger²⁷ stb. Ugyanakkor a negatív eszkatológiai lokalitások közé kell sorolnunk a hadészt, a Tartaroszt, a kénköves tavat stb. Ezeken a helyeken korábban minimális mozgást tételeztek fel, azonban éppen a keresztyénség keletkezésével a görögység területén is egyre dinamikusabb történések helyeivé váltak ezek.

2.6. Az eszkatológiai lények és személyek

A halál valósága nem volt az ókori ember számára absztrakt dolog. *Lényekhez*, istenekhez, istenségekhez és személyekhez kötődött. Az ókori szövegek nyilatkoznak arról, hogy maga a halál is bizonyos démonikus alakot testesít meg, és a halált hozó lények (angyalok, Moirák, kérek, sárkány – Kerberosz stb.) is a halál urának szolgálatában állnak. Ezek is amolyan toposzok, amelyek ilyen-olyan változatban egyformán fordulnak elő az ókori népeknél.

2.7. Az eszkatológiai közösségek

Amikor az ember meghal, nem marad magára, hanem, ha individuálisan is kell megélnie a halál valóságát, alapvetően a halál után is tartozik bizonyos *közösséghez*. A görögöknél leszáll a halál birodalmába (*hádészbe*), az aszfodélosz rétre, a boldogok szigetére vagy éppen az Olümposzra. Mindenütt halott emberek lelkei vagy éppen az istenek lakoznak. A keresztyén eszkatológiában is fontosak az eszkatológiai közösségek, akár a mennyei sokaság, a 144 000 kiválasztott, a mártírok közössége vagy az üvegtenger népe (az egyház mint a Bárány menyasszonya). Mindezek olyan közösséget jelentenek, amelyek a halálon túli állapotban befogadó jelleggel bírnak.

²⁷ Vö. pl. KALLÓS: Mennyei üvegtenger, 73–84.

2.8. Az eszkatológiai tárgyak és eszközök

Az eszkatológiai folyamatoknál és cselekményeknél fontos szerepet töltenek be a képzelt *tárgyak és eszközök*. Ilyen lehet a fehér ruha, a korona, a győzelmi koszorú, pálmaág, Isten könyvei, mennyei ételek, felhők, trónusok stb. Nyilván a földi életből és vallási gyakorlatból vett példák ösztönözték az ókori embereket arra, hogy a posztmortális életben is szükség van bizonyos tárgyakra és eszközökre, s ezeket megfelelően építették bele népi-nemzeti eszkatológiáikba.

2.9. Eszkatológiai antropológia

A halál érintése legközvetlenebbül magát az embert sújtja. Az eszkatológia is szoros összefüggésben áll az *antropológiával*, éspedig bizonyos szepulkrális antropológiával. Itt a figyelem középpontjában az áll, hogy az ember mivé válik a halálban. Itt fontos szerepet játszanak a lélek fogalmai (a lélek, a szív, a lehelet), mivel az ember lényege a halál után leginkább a lélekben marad. Számtalan antik görög sírfeliratban találkozunk azzal, hogy az ember teste és a csontok a halálban elveszítik jelentőségüket, és sírba kerülnek végleg. Az ember lényege a lélekben keresendő, amely vagy a hádészen, vagy a pozitív eszkatológiai helyeken tartózkodik. Kimutattuk azonban, hogy a lélek a halálban nem marad csak „spirituális valóság”, hanem olyan antropológiai tulajdonságokat vehet fel, amelyek lehetővé teszik a halál utáni élet élvezetét is. Itt a zsidó és a keresztyén teológia továbblépett és az emberi testet és a lelket egyesíteni látja újra a halál után a feltámadásban. A görög szemlélet erre oficiálisan nem terjed ki, de a Krisztus utáni századokban felmerülni látjuk ezt a kérdést és szimpátiát is. Így hát annál inkább mondhatjuk, hogy az eszkatológiai antropológia is tartalmaz vonásokat, amelyek a vallások között összeérnek, még ha önálló útjuk is van.

3. Összegzés

A felmutatott kategóriák az eszkatológiai hitvilágban roppant érdekes hasonlóságokat, analógiákat és olykor kölcsönhatásokat sejtetnek. Tanulmányunkban sokoldalúan próbáltuk jelezni, hol, milyen módon és mennyire nyomon követhetően definiálhatók ezek a jelenségek. Befejezésül joggal tételezhetjük fel, hogy az ókori eszkatológia a maga szinkretisztikus vallási kontextusában roppant dinamikus vallási tér volt,²⁸ ahol egyes vallási vagy teológiai irányzatok érintkeztek, kereszteztek és kölcsönösen inspirálták egymást. A keresztyénség mint utolsó mozgalom lépett színre olyan szempontból, hogy a görögség vagy a judaizmus már maga mögött tudhatta a hosszú fejlődéseket, vallási gyakorlatokat, teológiai szövegeket és

28 Vö. PETER: Apokalyptische Schrifttexte: Gewalt schürend oder transformierend? Ein Beitrag zu einer dramatisch-kritischen Lesart der Offenbarung des Johannes, 462kk.

a halállal folytatott küzdelmeket. Nyilvánvaló, hogy ezektől nem maradhatott érintetlen. Azonban mégse mondható, hogy az egyik vallás keveréke a másiknak. Nem képezi kutatásunk tárgyát, hogy kimutassuk – szinte százalékra lebontva –, hol, milyen mértékben történhetett a befolyás. Csupán megállapíthatjuk, hogy minden vallási irányzat és mozgalom igyekezett megtalálni saját teológiáját, és önálló módon építette fel az eszkatológiáját is. Hogy közben inspirációnak felhasználta a környezetében levő vallási motívumok értékeit, az nem tekintendő hibának, hanem olyan értékalkotásnak, amely a legjobb megoldásokat keresi közössége számára.

Így értékelhetjük a hasonlóságokat és kölcsönhatásokat a görög, a bibliai és az ókeresztény eszkatológiában, ahol az egyes motívumok a fejlődés vagy átdolgozás során eltűntek, esetleg transzformálódtak, vagy akár bővebb recepció által meg is őrződtek korábbi formájukban vagy jelentésükben.²⁹ Így tekintjük kutatásunk tárgyát is, amely pont ezekre a hasonlóságokra, kölcsönhatásokra, variációkra, gyökerekre és átalakításokra próbált újabb fényt deríteni.

Felhasznált irodalom

- BECKBY, H.: *Anthologia Graeca* VII, München, Artemis, 1965.
- BERGER, K.: *Die Theologiegeschichte des Urchristentums*, UTB, Tübingen–Basel, Francke Verlag, 1994 (21995).
- BERGER, K.–COLPE, C.: *Vallástörténeti szöveggyűjtemény az Újszövetséghez*, Szeged, JATEPress, 2018.
- FOERST-CRATO, I.: *Ausblicke ins Paradies*, München–Planegg, Otto Wilhelm Barth Verlag, 1958.
- HOFFMANN, P.: *Die Toten in Christus. Eine religionsgeschichtliche und exegetische Untersuchung zur paulinischen Eschatologie* (NA NF 2), Münster, 31978.
- HOLTZ, T.: *Die Offenbarung des Johannes*, NTD 11, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008.
- JEREMIAS, J.: κλεῖς, in ThWNT 3 (1950), 743–753.
- KAIBEL, G.: *Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta*, Hildesheim, 1965.
- KALLÓS L.: Mennyei üvegtenger, in Peres I.–Németh Á. (szerk.): *Az ókori keresztény világ (IV.) – Az újszövetségi eszkatológia szimbólumvilága*, PK 6, Debrecen, Patmosz–DRHE, 2018, 73–84.
- KARRER, M.: *Johannesoffenbarung*, Band 1 (1–5), EKK XXIV/1, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener, 2017.
- KOESTER, C. R.: *Revelation* (AYBC 38), Yale University Press, 2014.
- LOHMEYER, E.: *Die Offenbarung des Johannes*, HNT 16, Tübingen, Mohr Siebeck, 1953.
- NAGY V.: A halál és a pokol kulcsai, in Peres, I.–Németh, Á.: *Az ókori keresztény világ (IV.) – Az újszövetségi eszkatológia szimbólumvilága*, PK 6, Debrecen, Patmosz–DRHE, 2018, 123–132.

²⁹ Vö. NÉMETH: Eszkatológiai „újrahasznosítás”. Zsolt 72–Ézs 60–SalZsolt 17–Jel 21, in Peres–Németh (szerk.): *Az ókori keresztény világ (III.) – Az ókori egyház eszkatológiai vetületei*, PK 4, Debrecen, Patmosz–DRHE, 2016, 21–34.

- NÉMETH Á.: Eszkatológiai „újrahasznosítás”. Zsolt 72–Ézs 60–SalZsolt 17–Jel 21, in Peres I.–Németh Á. (szerk.): *Az ókori keresztyén világ* (III.) – *Az ókori egyház eszkatológiai vetületei*, PK 4, Debrecen, Patmosz–DRHE, 2016, 21–34.
- PEEK, W.: *Griechische Grabgedichte*, Berlin, Akademie Verlag, 1965.
- PEEK, W.: *Griechische Versinschriften – Grabtexte* (I), Berlin, Akademie Verlag, 1955. *A Jelenések könyve*, Patmosz, Debrecen, DRHE, 2013.
- PERES, I.: *Apocalypsis Homeri*, Komárno, Calvin Teológiai Akadémia, 1999 = PERES I.: *Apocalypsis Homeri*. Homéroszi motívumok az ókori görög sírköveken és a Jelenések könyvében, in Nagy A. (szerk.): *Napkelettől napnyugatig*, VT 1, Budapest, Lux, 1999, 63–149.
- PERES I.: Az ókori egyház eszkatológiai vetületei, in Peres I.–Németh Á.: *Az ókori keresztyén világ* (IV.) – *Az ókori egyház eszkatológiai vetületei*, PK 4, Debrecen, Patmosz–DRHE, 2016, 231–233.
- PERES, I.: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, WUNT 157, Tübingen, Mohr Siebeck, 2003.
- PERES I.: Kerberosz, in *Vallástudományi Szemle* 4 (2008/1), 75–92.
- PERES I.: *Pillantások a végidőkbe*, PK 3, Debrecen, Patmosz–DRHE, 2017.
- PERES I.–NÉMETH Á. (szerk.): *Az ókori keresztyén világ* (IV.) – *Az újszövetségi eszkatológia szimbólumvilága*, PK 6, Debrecen, Patmosz–DRHE, 2018.
- PETER, K.: *Apokalyptische Schrifttexte: Gewalt schürend oder transformierend? Ein Beitrag zu einer dramatisch-kritischen Lesart der Offenbarung des Johannes*, BMT 29, Wien–Berlin, Lit, 2011.